

Krzysztof Fokt, Maria Legut-Pintal*

Wiejskie przymiarki (napłatki) na Śląsku w XIII–XIV wieku — propozycja typologii i wybrane zagadnienia szczegółowe**

Rural excesses in Silesia in the thirteenth and fourteenth centuries
— proposed typology and selected problems

Abstrakt: Celem tekstu jest usystematyzowanie i uzupełnienie wiedzy na temat wiejskich przymiarków (namiarków, zbytków, napłatków), czyli działek gruntu wymierzanych poza podstawowym areałem pól poszczególnych miejscowości, na podstawie publikowanych dokumentów śląskich z XIII i XIV w. Omówiono szczegółowo sposoby powstawania przymiarków poprzez pomiary i przewłaszczenia działek. Zwrócono uwagę na ich status prawny, dewolucję do dominiów, biskupie roszczenia do pobierania z nich dziesięciny, a także powody, które mogły skłaniać podmioty sprawujące władztwo gruntowe do kwalifikowania gruntów jako przymiarków. Dzięki zachowanym mapom dla wsi Pakosławice i Górzec udało się też skonfrontować dane z dokumentów średniowiecznych z topografią i rozmierzeniem tych miejscowości przed przeprowadzeniem separacji i nowego podziału pól w latach dwudziestych XIX w.

Słowa kluczowe: Śląsk, średniowiecze, wieś, rozmierzenie, prawo

Abstract: The aim of the paper is to systematise and complement knowledge about so-called excesses (Polish: *przymiarki*, *namiarki*, *zbytki*, *napłatki*, German: *Überschar*), which were additional parcels of land admeasured beyond the area of peasants' fiefs. It is based on the analysis of published Silesian written sources from the thirteenth and fourteenth centuries. The ways of creating the excesses, like the measurements and alienations of plots, were discussed in detail. Attention was also paid to the legal status of those plots, their devolution to dominions, episcopal claims to tithes from them, as well as reasons that might have made landlords qualify particular pieces of land as excesses. For two Silesian villages (Pakosławice and Górzec), preserved maps allowed to confront the data from mediaeval documents with their topography and admeasurement before the separation and new division of fields in the 1820s.

Key words: Silesia, Middle Ages, village, measurement, law

* dr hab. Krzysztof Fokt, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
krzysztof.fokt@uj.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-7256-410X>

dr Maria Legut-Pintal, Wydział Architektury, Politechnika Wroclawska
maria.legut-pintal@uwr.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-6406-1038>

** Publikacja powstała w związku z realizacją projektu badawczego „Metrologiczne aspekty badań średniowiecznymi miastami i wsiami. Śląsk na tle rozwiązań europejskich” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, nr 2020/39/D/HS3/01549.

I. Zagadnienia wstępne. II. Geneza śląskich przymiarków (napłatków). III. Status prawny przymiarków (napłatków). IV. Metrologia i topografia przymiarków (napłatków) — studia przypadków. V. Podsumowanie

I. Zagadnienia wstępne

Termin „przymiarek” w najogólniejszym, znanym już staropolszczyźnie sensie oznacza „część gruntu poza wymierzonym łanem, będącą dodatkiem do pola głównego”¹. Spoglądając na rzecz z perspektywy wiejskiej topografii, można wyróżnić trzy rodzaje przymiarków zależnie od przyjętego układu odniesienia. Jedne z nich stanowiły dodatek do konkretnych ról kmiecych, mogą więc zostać roboczo nazwane „łanowymi”. W niniejszym tekście interesować nas będą jednak ich dwa pozostałe typy, które prowizorycznie określamy obrębowymi i międzyobrębowymi. Są to działki dodane, czy też przymierzone, nie do poszczególnych łanów, lecz do ogółu podzielonych na łany ról bądź wręcz pozostałe pomiędzy obrębami miejscowości². Przymiarki takie w języku niemieckim już w średniowieczu określano terminem *Überschar* i innymi równoważnymi (*Übermass*, *Oberland*, *Überschlag* itd.), podkreślającymi ich nadmiarowy charakter (por. polski rzeczownik „zbytek” w tym samym znaczeniu). W terminologii polskiej dla tego znaczenia przymiarku próbowano zaadaptować wyraz „obszar”³, etymologicznie powiązany z niemieckim *Überschar*⁴. Pomysł ten, jakkolwiek nawiązujący do rzeczywiście niegdyś funkcjonującej praktyki nazewniczej, uważamy jednak za chybiony ze względu na wieloznaczność tego terminu we współczesnej polszczyźnie. Pozostajemy zatem przy pojęciu przymiarku, zaznaczając przy tym, że w omawianych przez nas materiałach śląskich z XIII i XIV w. występują tylko przymiarki obrębowe i międzyobrębowe⁵.

Zjawisko powstawania przymiarków obrębowych i międzyobrębowych jest typowe dla obszarów intensywnej kolonizacji opartej na wyznaczaniu regularnych obrębów miejscowości, w szczególności w układzie niwowym⁶, stąd dość liczne świadectwa ich występowania pochodzą z obszarów Europy Środkowo-Wschodniej (Pomorze Zachodnie, Meklemburgia, Brandenburgia, Śląsk, Małopolska). W niniejszym szkicu zajmiemy się przymiarkami na Śląsku, gdzie proces przekształceń topograficznych miast i wsi poprzez ich regularne rozmierzenie rozpoczął się najwcześniej ze wszystkich ziem rządzonych przez Piastów. Dostarczył też wzorców oraz kadr dla akcji osadniczej w innych dzielnicach. Skupimy się przy tym na częściej wzmiankowanych w źródłach i łatwiejszych w interpretacji przymiarkach obrębowych wiejskich, zastrzegając jednak, że zarówno proponowana przez nas typologia, jak też interpretacje dotyczące statusu prawnego omawianych gruntów odnoszą się także do miast.

¹ Słownik staropolski. 1975, s. 304–305; por. Słownik XVI. 2009, s. 434–435.

² Burszta J. 1958, s. 71; Kielczewska-Zaleska M. 1972, s. 69; Szulc H. 1988, s. 58–59; Hoffmann R.C. 1989, s. 63, 487.

³ Np. Historia. 1960, s. 436, 439; Nowosielska-Sobel J., Strauchold G., Wiszewski P. [2015], s. 11; Nowosielska-Sobel J., Tyszkiewicz J., Wiszewski P. 2019, s. 51–52.

⁴ Kaindl R.F. 1907, s. 176–177.

⁵ Przymiarki jako składniki gospodarstw chłopskich znane są natomiast z późnośredniowiecznych źródeł polskich. O takich przymiarkach *alias* domiarkach pisał Antoni Zagożdżon; Zagożdżon A. 1988, s. 65–66.

⁶ Parcelacja na łany leśne stwarzała znacznie mniej okazji do powstania przymiarków, jednak i takie są znane; Schlenger H. 1930, s. 132–133.

W dotychczasowym piśmiennictwie, w tym dotyczącym Śląska, przymiarki były postrzegane głównie jako uboczne efekty regularnego rozmierzenia rozłogów⁷ lub parcele odległe od siedlisk, nieraz o pomniejszej wartości rolniczej, dopiero z czasem na różne sposoby zagospodarowywane⁸. Uwagę zwrócono także na stosowane nazewnictwo⁹. Brak jednak systematycznego omówienia genezy przymiarków we wsiach śląskich oraz ich statusu prawnego. Niedostatki te postaramy się uzupełnić w niniejszym tekście, zarysowując pochodzenie oraz proponując typologię przymiarków w śląskich wsiach z okresu intensywnej przebudowy osadniczej zachodzącej w XIII i początku XIV w. Chcąc uzyskać orientację w zakresie badanego zjawiska w odniesieniu do całego Śląska, oparliśmy się na źródłach publikowanych i opracowaniach, do archiwaliów sięgając tylko wtedy, gdy możliwe było zestawienie konkretnych danych dotyczących pomiaru i parcelacji osiedli w okresie ich lokacji z materiałami kartograficznymi z wieku XIX (dwa studia przypadków: sekcja IV artykułu). Dalsze szczegółowe analizy powinny być prowadzone dla poszczególnych regionów Śląska z uwzględnieniem szerokiego wachlarza źródeł aktowych, dokumentowych, kartograficznych i toponomastycznych; niniejszy artykuł ma być dla nich pomocą.

II. Geneza śląskich przymiarków (napłatków)

W dawnej polszczyźnie śląskiej na określenie przymiarków obrębowych najczęściej używano zapewne wyrazu „napłatki” („naplotki”)¹⁰, podczas gdy w miejscowej niemczyźnie królowała niepodzielnie forma *Überschar* (w zapisie źródeł często *Obirschar*)¹¹. W dotychczasowych badaniach przyjmowano, że w miejscowościach śląskich przymiarki powstawały już w średniowieczu, w czasie pierwszego regularnego rozmierzenia. Ich istnienie we wsi bywa traktowane jako wystarczająca przesłanka, by daną osadę uznać za lokowaną na prawie niemieckim¹². Twierdzenia te, w dużej części pewnie słuszne, nie zostały jednak dotychczas — pomijając może odpowiednie passusy książki Herberta Schlengera — poprzedzone pogłębioną analizą, w szczególności dotyczącą trzech pól problemowych. Po pierwsze nie przeprowadzono dotąd systematycznej analizy sposobów powstawania przymiarków na Śląsku, a było ich więcej niż tylko lokacyjna regulacja przestrzenna miast i wsi (o czym niżej w tej sekcji). Po drugie w dotychczasowych badaniach marginalnie potraktowano kwestię formalnego statusu przymiarków, który niewątpliwie wpływał zarówno na ich tworzenie, jak też dalsze losy. Po trzecie zaś, przyjęcie średniowiecznej metryki przymiarków jest raczej postulowanym założeniem badań genetyczno-osadniczych niż twierdzeniem wynikłym z analizy źródeł.

W świetle dostępnych danych można wyróżnić dwa sposoby kreowania przymiarków obrębowych i międzyobróbowych: pomiarowy i nabywczy. Pierwszy z nich, wynikający z rozmierzania obrębów miejskich i wiejskich, prowadził do powstania trzech rodzajów przymiarków: obrębowych, międzyobróbowych oraz specyficznego rodzaju tych pierwszych, który określamy jako domiarki. Drugi sposób polegał na przyłączeniu do danej miejscowości

⁷ Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, s. 175; Kaindl R.F. 1907, s. 176; Krause W. 1929, s. 635; Schlenger H. 1930, s. 129–133; Szulc H. 1968, s. 27.

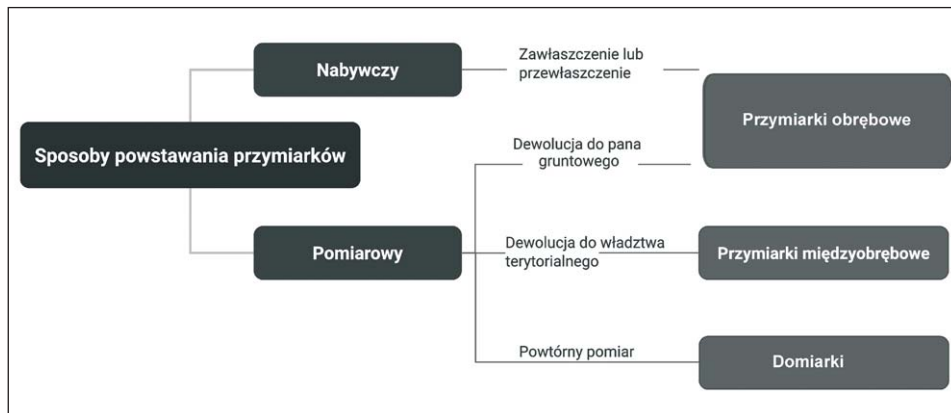
⁸ Krause W. 1929, s. 635; por. Burszta J. 1958, s. 71; Szulc H. 1988, s. 58–59; Cerman M. 2005, s. 391.

⁹ Krause W. 1929; Krause W. 1930.

¹⁰ Tak przynajmniej interpretować można znaczną (co najmniej 72) liczbę mikrotoponimów Napłaty/Napłatki/na Napłatkach itp. występujących w różnych częściach Śląska, niemal dwukrotnie przewyższającą liczbę wszystkich innych nazw tego typu (Domiarek/-ki, Namiarek/-ki, Przymiarek/-ki); Słownik etymologiczny. 1997, s. 98, 119–120. Na Górnym Śląsku mikrotoponim „Napłaty” został zanotowany już w 1398 r.; Urkunden. 1857, nr 69. Określenie „naplotki” dość wcześnie pojawiło się też w Małopolsce; Zbiór. 1962, nr 13.

¹¹ Było to, *notabene*, jedno z pierwszych słów niemieckich użytych w śląskich dokumentach; Irgang W. 2007, s. 488.

¹² Schlenger H. 1930, s. 130–133; Szulc H. 1968, s. 27; Szulc H. 1995, s. 42.

Ryc. 1. Schemat obrazujący podział przymiarków ze względu na sposób powstania (oprac. K. Fokt, M. Legut-Pintal)

działek wcześniej nienależących do jej obrębu, które w ten sposób stawały się przymiarkami obrębowymi (ryc. 1).

Przymiarki obrębowe powstawały wskutek rozmierzenia i podziału na parcele obszarów należących do konkretnych panów gruntowych, których granice w terenie dało się orientacyjnie (osiedla przedlokacyjne, zlewnie potoków) lub ściśle (ujazdy) określić. Regularna parcelacja takich gruntów pozostawiała — szczególnie w systemie niwowym, wymagającym podziału rozłogów na znaczne bloki — zbytki w postaci niewielkich najczęściej działek na skrajach obrębów. W dotychczasowych badaniach taki model powstawania przymiarków uznawany jest, chyba słusznie, za najbardziej rozpowszechniony. Przemawiają za tym zawarte w dokumentach śląskich dyspozycje dotyczące przeznaczenia obszarów pozostałych po rozmierzeniu określonej przywilejem liczby łanów¹³. W źródłach znajdujemy przykłady zarówno przekazywania takich zbytków na użytek innego przedsięwzięcia osadniczego¹⁴, jak też rozporządzania przez dominium przymiarkami powstałymi wskutek niedawnego rozmierzenia wsi lokacyjnej¹⁵. Pomiar gruntów kmiecych był wykonywany nie tylko podczas zakładania nowych lub lokacji prawnej starych miejscowości. Także ponowne rozmierzenie osiedla już lokowanego na prawie niemieckim mogło przyczynić się do powstania przymiarków¹⁶. Jako że powstawały one poprzez „domierzenie” obrębu, można je określić jako domiarki. Inicjatywa w przypadku takich ponownych pomiarów już istniejących i lokowanych wsi leżała po stronie dominiów, które, wobec spadającej realnej wartości czynszów, w ten sposób starały się skłonić gromady do dodatkowych opłat¹⁷. Efektem takiej akcji pomiarowej mogły być albo rzeczywiste, rozmierzone w terenie działki, albo jedynie „wirtualna” różnica między arealem deklarowanym przez gromadę a zmierzonym (co, *notabene*, też dało się w staropolszczyźnie wyrazić pojęciem „przymiarek”).

¹³ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 2, nr 352 (przymiarek nie został tu nazwany wprost, lecz opis jest jednoznaczny: „Si quid autem in eadem silva excesserit quadraginta mansos magnos, nobis sit liberum”); Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 36.

¹⁴ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 2, nr 381; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 57.

¹⁵ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 64; Kastner A. 1852, nr 29. Przywilej lokacyjny wsi wydano siedem lat wcześniej; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 442.

¹⁶ Eistert K. 1931, s. 448.

¹⁷ O prawie powtórnego pomiaru wsi (tzw. *ius mensurationis*) zob. Brümmer U. 1892; Fokt K., Klir T. 2024 (tam dalsza literatura).

Możliwość powstania domiarków i ich dewolucji (także z rezerwacją proporcjonalnego udziału przeznaczanego dla sołtysa) bywała zastrzegana w dokumentach biskupów wrocławskich¹⁸. Ze Śląska znane są przykłady rozporządzenia przymiarkami powstałymi wskutek ponownych pomiarów¹⁹. Nie dość jednak, że dokumenty poświadczające reparcelację obrębów są nieliczne, to jeszcze nie wynika z nich zwykle, czy przewidywana akcja miałaby być na pewno pomiarem ponownym, mającym na celu weryfikację pierwotnego rozmierzenia, czy raczej przedsięwzięciem zamykającym rozciągnięty w czasie proces lokacji.

Pouczający w tej mierze jest przykład wsi Górzec w powiecie strzelińskim, przemierzonej na polecenie opata olbińskiego Wilhelma w 1278 r. Z narracji odnośnego dokumentu wynika, że zlecenie pomiaru było efektem podejrzenia, jakoby chłopci zaniżali uprawiany areal²⁰. Przy tym przymiarki w Górcu, dające się zidentyfikować dzięki poprzecznemu przebiegowi pasm gruntu oraz mikrotoponomiowi *Zumässer* ukazanym na znacznie późniejszym planie (por. niżej, ryc. 3–4), to typowe zbytki pozostałe po podzieleniu rozłogów na regularne niwy. Wygląda więc na to, że wieś została wprawdzie lokowana w sensie prawnym na mocy przywileju z 1252 r.²¹, włącznie z „fiskalnym” podziałem na łany, jednak praktycznej reorganizacji topograficznej lub ostatecznej ratyfikacji rozmierzenia doczekała się dopiero ćwierć wieku później. Dokument z 1278 r. należy zatem odczytywać raczej jako uwieńczenie procesu lokacji niż świadectwo ponownej parcelacji²².

Przykład Górcza sugeruje, że bez odpowiednio szczegółowych danych źródłowych nie sposób stwierdzić, czy efektem konkretnych przedsięwzięć związanych z pomiarami poszczególnych miejscowości było faktyczne działanie mierniczych w terenie i realne powstanie przymiarków, czy tylko formalne ustalenie różnicy areалу zarejestrowanego i rzeczywistego jako podstawy (lub pretekstu) do pobrania określonej opłaty przez dominium²³. O tym, że kmiecie traktowali akcje pomiarowe zwierzchności jako zabieg *stricte* fiskalny, a nie geodezyjny, świadczą źródła śląskie²⁴, a jeszcze wymowniej czeskie²⁵.

Zjawiskiem nie dość wyraźnie dostrzeganym w dotychczasowych badaniach jest występowanie na Śląsku przymiarków międzyobróbowych. Nazwą tą określamy obszary nierozparcelowane pozostałe między wytyczonymi obrębami, które w źródłach śląskich oznaczano takimi samymi terminami jak przymiarki obrębowe (*Überschar*, *superfluitas*, *habundancia agrorum*, *remanencia*). Różnica polegała na tym, że przymiarkami międzyobróbowymi i płynącymi z nich pożytkami rozporządzał zasadniczo nie pan gruntowy, lecz książę²⁶. Odstępstwa od tej reguły

¹⁸ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 190, 440; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 190. Podobne zastrzeżenie znane jest z Czech, z dokumentu Konrada, opata osieckiego, z ok. 1340 r.; Regesta. 1892, nr 849.

¹⁹ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 6.

²⁰ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340.

²¹ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 37.

²² Jako analogia może tu służyć *casus* Głębinowa, gdzie pomiar także miał miejsce „tempore aliquo prae-reunte” po lokacji prawnej; Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, nr 110.

²³ Interesującą analogię spoza Śląska stanowi dokument Hynka Berki z DUBY dla mieszczan hostomickich z 1343 r., który nie pozostawia wątpliwości, że planowanego przez wystawcę pomiaru nawet nie przeprowadzono, gdyż mieszczanie wykupili się od niego; Codex. 1954, nr 53. Naszą uwagę na analizie czeskie zwrócił oraz dał nam odpowiednie wskazówki kolega Tomáš Klír, za co mu serdecznie dziękujemy.

²⁴ Znamienne jest zastrzeżenie zawarte w dokumencie opatki trzebnickiej Eufrozyny z 1286 r., w którym zapewniała ona chłopów z Domaniowa, że planowany pomiar miejscowości nie doprowadzi do podwyższenia ich zobowiązań; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 278.

²⁵ Np. w dokumencie margrabiego Karola dla dóbr vladislavickich z 1342 r. pomiary miejscowości są zestawione w jednej frazie z różnymi rodzajami nienależnych świadczeń; Regesta. 1892, nr 1189; por. też Graus F. 1957, s. 132–133, 182; Fokt K., Klír T. 2024.

²⁶ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 2, nr 235, 253; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 181; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 161; Regesten. 1892–1925, nr 4233, 5973.

istniały jedynie na terenach puszczy objętych zwartą kolonizacją inicjowaną przez podmioty inne niż władca, czego przykładem jest działalność biskupów wrocławskich w ziemi nyskiej²⁷. Zasadniczo jednak na Śląsku to książęta rezerwowali sobie prawo do rozporządzania ziemią nieobjętą ujazdem ani immunitetem i nieprzydzieloną do konkretnych obrębów miejskich lub wiejskich. Przymiarki międzyobróbowe osiągały różne rozmiary. Jeszcze pod koniec XIII w. zdarzały się wśród nich spore kompleksy leśne przedstawiające znaczną wartość²⁸, obok których występowały jednak już także działki pomniejszych, zbliżone wielkością do przymiarków obróbowych²⁹. Niewątpliwie jednak nawet najmniejsze parcele tego rodzaju były przedmiotem zainteresowania przedsiębiorczych jednostek, które gotowe były je na własną rękę „wycyzniać” z książęcym błogosławieństwem. Zjawisko to ilustruje przywilej wystawiony w 1292 r. przez księcia opolskiego Bolesława dla kmieci Zdana i Jakuba, wedle którego mieli oni lokować osiedle, zbierając w tym celu „omnes superfluitates agrorum, que fieri possunt extra terminos et limites ville Polonialis Lessowicz”, czyli przymiarki niezaliczane do obrębu wsi³⁰. W przywołanym przypadku mamy wyraźnie do czynienia z przekazaniem przez księcia zasadzcom praw do zbytków, na których ci mieli założyć nową osadę. Nie zawsze jednak przymiarki międzyobróbowe były na tyle duże, by na ich terenie zasadzać całe osiedla. Czasem zostawały jedynie skrawki, które można było wykorzystać, np. dodając je zasadzcy w ramach zachęty do lokowania miejscowości, tak jak uczynił to Bolesław II Rogatka względem niejakiego Ottona w 1272 r.³¹ Kiedy indziej kmiecie na własną rękę „przyczyniali” nowe działki, karczując zarośla lub las na obrzeżach miejscowości³². Podobne zawłaszczenia i przewłaszczenia musiały być dosyć częste, a w ich wyniku powstawały przymiarki obróbowe o genezie nabywczej: przyłączane do poszczególnych obrębów, wcześniej do nich nienależące. W miarę kurczenia się zasobów dostępnej do zawłaszczenia ziemi głównym mechanizmem, dzięki któremu powstawały tego typu przymiarki, stawało się przewłaszczenie działek pomiędzy obrębami. Można przypuszczać, że skala zjawiska uległa zmniejszeniu po pierwszych korektach granic w okresie intensywnej kolonizacji, jednak schyłek średniowiecza, gdy wiele wsi zostało opuszczonych, a ich areal był włączany do sąsiedniego obrębu lub rozdzielany między kilka osad, przyniósł nowy etap korekt granicznych i reparcelacji³³.

III. Status prawny przymiarków (naplatków)

Z opisaną wyżej genezą przymiarków wiązał się ich specyficzny status prawny oraz ich szczególny związek z władztwem gruntowym i/lub terytorialnym. Mechanizm powstawania przymiarków oparty na przewłaszczeniu z zasady wymagał bowiem umowy dwóch dominiów (oddającego i przyjmującego działkę z/do obrębu), zaś tworzenie przymiarków pomiarowych polegało na dewolucji niesparcelowanych gruntów do właściciela danego terenu (*dominus fundi* w przypadku przymiarków obróbowych, a *dominus terrae* międzyobróbowych).

Uprawnienie zwierzchności do dewolucji przymiarków, w tym domiarków, wynikało wprost z praw do pożytku z immunizowanej ziemi, przeto próżno szukać w źródłach dotyczących

²⁷ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 2, nr 352, 380.

²⁸ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 6, 215, 488; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 440.

²⁹ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 157 (jedna działka licząca 4 łany gruntu z 8 morgami łąk, druga 2,5 łanu), 161 (działka o powierzchni 17 prętów).

³⁰ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 64.

³¹ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 181. Por. podobny *casus* w innym przywileju lokacyjnym; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 401.

³² Urkunden. 1863, s. 279–281. Podobny mechanizm powstawania przymiarków na Kielecczyźnie opisywała Bogumiła Szurowa; Szurowa B. 1998, s. 133.

³³ Przykłady w: Domański J. 1983; Domański J. 1999; Adamska D. 2019, s. 235–257.

Śląska czy krajów ościennych śladów protestów przeciw jego wykonywaniu. W dokumentach nie brak natomiast świadectw rozporządzania przez panów gruntowych przymiarkami o genezie pomiarowej, a także pożytkami z nich, albo przed³⁴, albo po ich powstaniu³⁵. To także *dominus fundi* był uprawniony do zlecenia ponownego rozmierzenia miejscowości³⁶, rezygnacji z powtórnego ich pomiaru³⁷ bądź zrzeczenia się ewentualnych pożytków mogących powstać wskutek przeprowadzonej akcji mierniczej³⁸. Nie jest też chyba przypadkiem, że w źródłach dokumentujących obrót nieruchomościami przymiarki nader często występowały jako przynależności dominiów³⁹. Z czasem zresztą mogło dojść do ich trwałego „zrośnięcia się” z rezerwą pańską⁴⁰. W tym kontekście zupełnie nieuzasadnione wydają się obiekcje Władysława Dziewulskiego, który oponował przeciw łączeniu przymiarków z folwarkiem⁴¹. Wszak z zasady były one gruntami dworskimi, w niejednej miejscowości pierwotnie jedynymi, jakie pozostawały w rękach pana grońskiego po rozparcelowaniu reszty obrębu na łany⁴².

Jedynymi oprócz panów gruntowych podmiotami mogącymi zgłaszać roszczenia do posiadania przymiarków o genezie pomiarowej byli sołtysi i to tylko w zakresie określonym w umowie lokacyjnej, czy to w postaci ułamkowej⁴³, czy też w formie bezwzględnej liczby łanów sołeckich⁴⁴. Wójtowie i sołtysi nie mieli zapewne żadnych innych praw do przymiarków, choć często wchodzili w ich posiadanie drogą wykupu bądź dzierżawy (samemu⁴⁵ lub wraz z gromadą⁴⁶), przywileju⁴⁷ albo nawet uzurpacji⁴⁸. Z XVI w. znane są także przykłady nabywania przymiarków przez kmieci⁴⁹. Znamienne jest, że nic nie wiadomo o inicjowaniu przez wójtów, sołtysów i gromady nowych rozmiarzeń miejscowości. Najwyraźniej powszechnie uznawano wyłączone uprawnienia dominialnych w tej mierze, a ewentualne roszczenia sołtysów

³⁴ Regesten. 1892–1925, nr 1968; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 190, 440; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 452; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 36.

³⁵ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 6, 57; Kastner A. 1852, nr 29; Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, nr 110. Za pomoc w dotarciu do wydawnictwa Augusta Kastnera dziękujemy pani prof. Ewie Wólkiewicz.

³⁶ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340; Regesten. 1892–1925, nr 1968; Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, nr 110.

³⁷ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 1, nr 363; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340.

³⁸ Regesten. 1892–1925, nr 1968.

³⁹ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 82, 91; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 66; Regesten. 1892–1925, nr 3197, 5952, 6220, 6223, 6785; Regesty. 1975–1992, 3, nr 416; Regesty. 1975–1992, 4, nr 359; Landbuch. 2000–2007, 2, nr 273, 396; Landbuch. 2000–2007, 3, nr 230.

⁴⁰ Interesujący przykład zniknięcia ze źródeł w XIV w. wyróżnianych wcześniej przymiarków zidentyfikował Przemysław Wiszewski w Samborzu w pow. średzkim; Nowosielska-Sobel J., Tyszkiewicz J., Wiszewski P. 2019, s. 51–52.

⁴¹ Dziewulski W. 1963, s. 100–101.

⁴² Schlenger H. 1930, s. 132, przyp. 42. Por. uwagi Raimunda Friedricha Kaindla o roli przymiarków w genezie folwarków także poza Śląskiem; Kaindl R.F. 1907, s. 177.

⁴³ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 440; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 36.

⁴⁴ Być może w takim duchu należy interpretować zapis z dokumentu klasztoru czarnowąskiego dla sołtysa Pawła, z 1398 r., że napłatki należały się sołtysowi *de iure*, jeśli wliczały się do czterech łanów sołeckiego uposażenia; Urkunden. 1857, nr 69. Por. pierwotny kontrakt lokacyjny; Urkunden. 1857, nr 34.

⁴⁵ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 119; Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, nr 110; Regesten. 1892–1925, nr 2548.

⁴⁶ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340; Regesten. 1892–1925, nr 4208.

⁴⁷ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 452; Urkunden. 1857, nr 69.

⁴⁸ Regesten. 1892–1925, nr 4042. W tym przypadku argumentacja dominium opierała się na zarzucie, że sołty dzierży we wsi za duży areal w porównaniu z innymi mieszkańcami.

⁴⁹ Np. Urkunden. 1863, s. 279–281; Wiszewski P. 2015, s. 193.

do udziału w przymiarkach wywodziły się z władztwa pana gruntowego i miały wobec niego charakter akcesoryjny. Nawet jeśli przedsiębiorczy sołtys faktycznie dzierżył przymiarki, panowie gruntowi stali na stanowisku, że posiada je *praeter agros scultetiae*. W związku z tym raczej nie mógł on liczyć na zasiedzenie tych gruntów na tyle skuteczne, by bez specjalnych w tej sprawie negocjacji i opłat uznano je za część zwolnionego z opłat uposażenia sołeckiego⁵⁰, chyba że — jak wskazaliśmy wyżej — mógł się powołać w tej mierze na postanowienia kontraktu lokacyjnego, tj. dowieść, że przymiarki choćby częściowo wliczają się w areał wolnych łąnów sołeckich.

Na dość dobrze przebadanych pod tym kątem ziemiach północnej części Europy Środkowo-Wschodniej (Pomorza Zachodniego, Brandenburgii, Meklemburgii) z dominialnym prawem do dochodu z ziemi immunizowanej, w tym przymiarków, współistniały podobne uprawnienia innych podmiotów, których dochody powiązane były z arealami wiejskich działek — władców terytorialnych i biskupów⁵¹. To o tyle istotne w studiach nad przymiarkami, że stanowiły one specyficzny rodzaj rezerwy pańskiej, z zasady niewliczany do łąnów czynszowych, ale też nie zawsze traktowany jako część alodium (folwarku)⁵². W związku z tym mogły się one wymykać monarszej i biskupiej ewidencji gruntów obciążonych zobowiązaniem do określonych służb i opłat. W dokumentach śląskich brak śladów specjalnych działań podjętych przez tutejszych książąt w celu objęcia przymiarków ciężarami militarnymi lub gospodarczymi. Istnieje za to wymowne świadectwo zainteresowania biskupów wrocławskich wybieraniem z przymiarków dziesięcin — to powstała na początku XIV w. *Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis*⁵³.

Już w 1930 r. nader liczne występowanie przymiarków w tym spisie uposażenia i dochodów biskupstwa zwróciło uwagę Waltera Krause, niesłusznie jednak wskazał on na zainteresowanie Kościoła wrocławskiego tym typem gruntów tylko w należących doń wsiach⁵⁴. Przywołana księga zawiera bowiem wcale liczne zapisy dotyczące miejscowości innych dominiów, w przypadku których jedynym powodem ich wpisania do rejestru były zobowiązania ciężące na przymiarkach właśnie⁵⁵. Wygląda więc na to, że wobec zaawansowania akcji lokacyjnej i przebudowy struktur osadniczych, przy okazji spisywania dochodów biskupstwa postanowiono zewidencjonować także przymiarki. Było to o tyle zasadne, że biskupi mieli prawo do dziesięcin z nich, przyznane im na mocy statutu synodalnego prowincji gnieźnieńskiej w 1285 r.⁵⁶ W świetle tego aktu kościolny miały być uposażane dochodami o podanej wartości z określonych arealów, a dziesięciny z przymiarków trafiać w ręce biskupów. Stanowiło to analogię do dewolucji przymiarków i płynących z nich dochodów do dominiów jako podmiotów uprawnionych do czerpania ogółu nieodstępionych innym podmiotom pożytków z poszczególnych ujazdów i miejscowości. Faktyczna realizacja postanowień przywołanego statutu nie nastąpiła z pewnością natychmiast. Wzmianki w *Liber fundationis* wskazują, że jeszcze na początku XIV w. z niektórych z przymiarków nie płacono nic albo procesy i/lub negocjacje w sprawie dziesięcin dopiero się toczyły⁵⁷.

Odsunięta w czasie egzekucja ciężarów na rzecz Kościoła sugeruje, że posiadanie przez daną działkę statusu przymiarku mogło być atrakcyjne z punktu widzenia jej właścicieli, przy-

⁵⁰ Np. Regesten. 1892–1925, nr 4042; Urkunden. 1859, nr 37. Por. Regesty. 1975–1992, 2, nr 350; Regesty. 1975–1992, 3, nr 416 — w których przymiarki wyliczone obok łąnów sołeckich.

⁵¹ Brümmer U. 1892, zwłaszcza s. 334.

⁵² Np. Regesten. 1892–1925, nr 5952 (obok siebie wymienione: *aratura propria* folwarku, łąny czynszowe i przymiarek); Landbuch. 2000–2007, 2, nr 296; Landbuch. 2000–2007, 3, nr 230.

⁵³ Liber. 1889.

⁵⁴ Krause W. 1930, s. 405.

⁵⁵ Np. Liber. 1889, s. 118, przyp. 24, 27, 29.

⁵⁶ Kodeks. 1877, nr 551.

⁵⁷ Np. Liber. 1889, s. 118: — „Item sunt quedam remanencie circa Mediam villam, quas habet scultetus ibidem ad duos mansos” (kwota dziesięciny nieokreślona); Liber. 1889, s. 118: — „Item nota circa Beczkendorf sunt quedam remanencie bene ad tres mansos, vocatur Syrochna, excommunicata” (proces o dziesięcinę w toku).

najmniej o tyle, o ile umożliwiło uniknięcie kosztów, które należałoby ponieść, gdyby dana parcela została potraktowana jako przynależna do gruntów kmiecych. Taka zapewne intencja — wyrażona zresztą *explicite* w dokumencie opata oblińskiego Wilhelma — stała za wystawieniem dwóch śląskich dyplomów z 1276 r., w których konkretne działki określono jako położone „extra mensuratum”⁵⁸. Ze względu na użyte sformułowanie trudno jednak stwierdzić z pewnością, czy wyraźne podkreślenie braku przedmiotowych działek z łąkami czynszowymi wiązało się z ich formalną klasyfikacją jako przymiarków. Podobnych wątpliwości nie budzi natomiast zapis w przywileju fundacyjnym Bolka I dla cystersów krzeszowskich z 1292 r., w którym wprost wyliczone zostały czynsze z przymiarków (*remanenciae agrorum*) pod Dzierżoniuwem⁵⁹. Zastanawiająca jest przy tym wysoka kwota owych czynszów, wynosząca aż 10,5 wiardunku. Świadczy to, że grunta te liczyły pewnie ponad 10 łąnów i były zagospodarowane, skoro przynosiły zysk, jednak mimo to nie zostały podzielone na łąny czynszowe.

W warunkach trwającej jeszcze kolonizacji tolerowano zapewne tego rodzaju niejednoznaczności, choć jak wskazuje zawarta w *Liber foundationis* ewidencja przymiarków, przynajmniej ze strony biskupstwa w początku XIV w. kończyła się tolerancja dla tego rodzaju praktyk. Istnienie we wsiach dużych, liczących 8–10 łąnów przymiarków było niekorzystne także dla władzy świeckiej. Taki areal wystarczałby przecież do urządzenia sporego alodium obłożonego obowiązkiem służby rycerskiej bądź mógł być rozparcelowany na łąny czynszowe, których posiadacze płaciliby podatki. Możliwe zresztą, że praktyka utrzymywania gruntów *extra mensuratum* niekoniecznie była świadomym i przemyślanym zabiegiem panów gruntowych, lecz raczej prowizorium wynikającym z dynamiki kolonizacji i braku środków na organizację alodiów. Z punktu widzenia dominium było ze wszech miar racjonalne zacząć lokację od osadzenia łąnów czynszowych i dopiero po upływie czasu wolnizny z wybieranych z nich czynszów inwestować w zagospodarowanie gruntów niesparcelowanych. Interpretację tę zdaje się uprawdopodobniać fakt, że wielkie przymiarki z czasem zanikały, a w ich miejscu wprowadzono łąny czynszowe i alodia. Instruktywny w tej mierze jest przykład biskupiej wsi Kryniczno w księstwie wrocławskim, gdzie na początku XIV w. istniały ośmiołąnowe przymiarki, ale już w połowie tego stulecia ich nie odnotowano⁶⁰. Proces lokowania nowych wsi i folwarków na przymiarkach zaczął się w XIII w.⁶¹, rozwijał się w XIV⁶² i trwał aż do epoki nowożytnej⁶³.

IV. Metrologia i topografia przymiarków (naplatków) — studia przypadków

Tylko nieliczne przymiarki obrębowe osiągały areal powyżej 4 łąnów. Wszystkie trzy przypadki znane z dokumentów śląskich z XIII–XIV w. zostały już wymienione powyżej⁶⁴. Spośród odnotowanych w dyplomach z tego okresu dalszych szesnastu przymiarków obrębowych (lub ich grup występujących w poszczególnych wsiach) — których areal został wprost określony albo może być domniemany na podstawie kwot pobieranego z nich czynszu bądź dziesięciny,

⁵⁸ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 297, 299. Por. komentarze Herberta Schlengera i Karla Eisterta: Schlenger H. 1930, s. 130, przyp. 33; Eistert K. 1931, s. 448, przyp. 55.

⁵⁹ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 65.

⁶⁰ Liber. 1889, s. 116 (przyp. 6); Landbuch. 1843, nr 218. Pomiędzy spisaniem *Liber foundationis* a powstaniem wrocławskiego landbuchu znacznemu zmniejszeniu uległ też areal Kryniczno. Brakujących łąnów należałoby może poszukiwać w obrębach sąsiednich miejscowości — Gozdawy i Wojczyc.

⁶¹ Np. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 64.

⁶² Np. Urkundenbuch Liegnitz. 1866, nr 74; Regesten. 1892–1925, nr 4451; Moepert A. 1935, s. 81. Na przymiarku powstał też, sądząc po nazwie, folwark *Niemaszchleba w księstwie jaworskim; Domański J. 1999, s. 23; Landbuch. 2000–2007, nr 214, 1168, 1868.

⁶³ Np. Schlenger H. 1930, s. 132, przyp. 42.

⁶⁴ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 299 — Wabienice; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 6, nr 65 — wsie pod Dzierżoniuwem; Liber. 1889, s. 116, przyp. 6 — Kryniczno.

ewentualnie zapłaconej za nie kwoty (ceny sprzedaży) — połowa liczyła po 3–4 łany⁶⁵, a reszta od kilku morgów do 2 łanów⁶⁶. W źródłach rzadko precyzowane są konkretne miary gruntu, dlatego na ogół nie wiadomo, czy chodziło o łany małe czy duże. Wydaje się, że przeważnie miano na myśli łany flamandzkie, ponieważ przymiarki wzmiankowane były najczęściej we wsiach niwowych, wytyczanych tą właśnie miarą. Trudno też orzec, jak dochodziło do ustalenia areałów tych działek, często nieregularnych i nie zawsze wykorzystanych pod uprawę lub jako pastwisko. Brak zagospodarowania i zarośnięcie ich zaroślami bądź zagajnikiem dodatkowo utrudniało pomiary.

Mimo trudności dawnym mierniczym udawało się dość trafnie oszacowywać areał przymiarków, co postaramy się pokazać na przykładzie Pakosławic⁶⁷. Jest to wieś położona w niegdysiejszych dobrach biskupstwa wrocławskiego, na północ od Nysy. O jej wczesnej metryce świadczy kościół parafialny wzniesiony ok. połowy XIII w.⁶⁸ Siedlisko ma rzadko występującą na Śląsku formę wsi placowej z trójkątnym nawsiem i rozmieszczonymi wokół niego trzema rzędami zagród. W świetle *Liber foundationis* wieś liczyła 44 łany, zapewne małe, z których kościół posiadał trzy, a sołtys siedem⁶⁹. Kolejne 3 łany przypadały na przymiarki⁷⁰. Regularność pól i zwarłość granic wsi sugerują, że nie doszło tu do większych przekształceń struktury granic międzyobróbowych. Areał pól liczony na podstawie spisu z 1822 r. wynosi 2906,81 morgów, co w przybliżeniu daje właśnie 44 łany flamandzkie. Natomiast powierzchnia obrębu określona na podstawie poddanego georeferencji planu separacyjnego z 1822 r. wynosi ok. 860 ha, czyli blisko 51 łanów. W 7 łanach stanowiących różnicę mieści się siedlisko wsi (1,8 łana) oraz wydzielone z terenu upraw podmokłe zarośla nad strumieniem, torfowisko i wyrobiska wapienia zajmujące łącznie ok. 1,5 łana. Pozostałe 2,7 łana dość blisko odpowiada podanej w źródłach powierzchni przymiarków.

Na podstawie planu separacyjnego z 1822 r. stwierdzamy, że niwy wyznaczono jako zasadniczo regularne prostokątne bloki, podzielone na działki poszczególnych właścicieli⁷¹. Ich regularność w zestawieniu z nieregularnością granicy między Pakosławicami a sąsiednimi wsiami skutkowało powstaniem pól i użytków zielonych mających postać trójkątnych klinów wcinających się między bloki niw (ryc. 2). W 1822 r. obydwa te przymiarki — północno-wschodni (obejmujący działki o nazwach „die Harten” oraz „das Gemeinde Stück” o łącznej powierzchni ok. 23,15 ha) i południowo-wschodni („die Gemeinde Stucke” i „die Gemeinde Wiesen”, razem ok. 22,37 ha) — były już w znacznej mierze rozparcelowane między gospodarzy. Być może dlatego Stefan Golachowski w swej analizie rozmierzenia Pakosławic uwzględnił te areały po prostu jako zwykłe niwy⁷², jednak ich pierwotna gromadzka przynależność — trwająca jeszcze w 1822 r. bądź poświadczona wówczas w mikrotoponimach — nakazuje w tych właśnie zespołach parcel widzieć wzmiankowane w XIV w. przymiarki. Za przypuszczeniem tym przemawia ich łączna powierzchnia, wynosząca ok. 2,7 małego łana⁷³.

⁶⁵ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 3, nr 119; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 57; Liber. 1889, s. 29 (przyp. 323), 92 (przyp. 4, 4a), 118 (przyp. 29); Regesten. 1892–1925, nr 6220; Urkundensammlung Oels. 1883, nr 129.

⁶⁶ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 297; Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 5, nr 6 (niska cena sugeruje niewielki areał); Liber. 1889, s. 119 (przyp. 32), 133 (przyp. 236); Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, s. 110; Regesten. 1892–1925, nr 4042, 4451, 6736.

⁶⁷ Miejscowość określana w źródłach jako *Bithwini villa*, *Bithwindsdorf*, *Beuthmansdorf*, *Bösdorf*.

⁶⁸ Kozaczewski T. 1994, s. 4–5, Świechowski Z. 2009, s. 357–358.

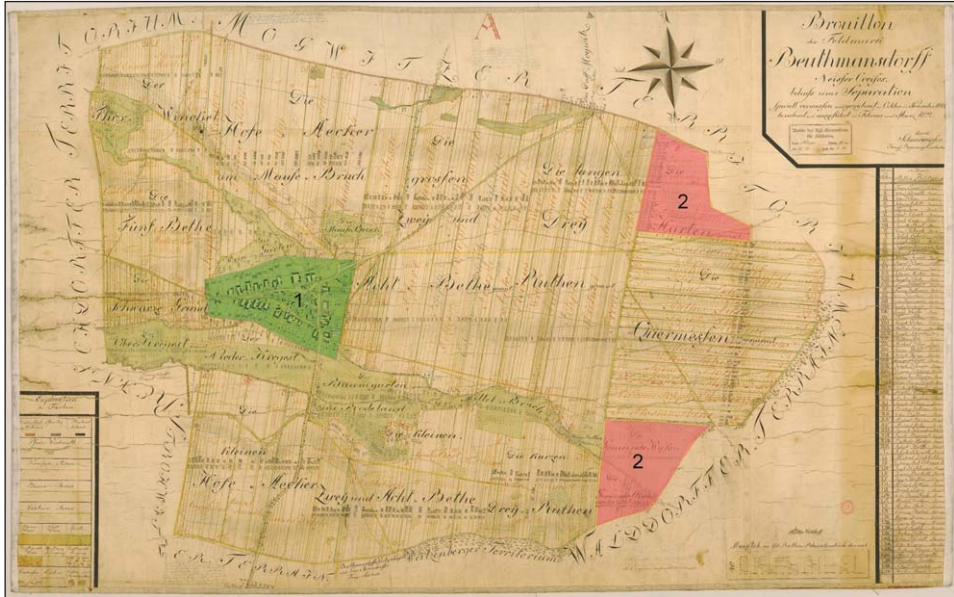
⁶⁹ Liber. 1889, s. 6, przyp. 64.

⁷⁰ Liber. 1889, s. 29, przyp. 323 — „Item in excrescencia iacent tres mansi”.

⁷¹ Plan separacyjny wsi Pakosławice; AP Wrocław, KGŚW, sygn. 82/192/0/4.42/21.

⁷² Golachowski S. 1969, s. 161–162.

⁷³ Przyjęto wartość łana małego flamandzkiego 16,79 ha, dzielącego się na 30 mórg; Szewczyk J. 1968, s. 90; por. Stamm E. 1936, s. 44. Pomiarów dokonano na podstawie planu separacyjnego z 1822 r. poddanego georeferencji w programie QGIS.

Ryc. 2. Rekonstruowany zasięg przymiarków we wsi Pakosławice:

1 — siedlisko wsi; 2 — rekonstruowane przymiarki (oprac. K. Fokt, M. Legut-Pintal na podstawie planu separacyjnego. Źródło: AP Wrocław, KGŚW, sygn. 82/192/0/4.42/21)

Dokumentacja kartograficzna wsi Górzec (ryc. 3) pozwala na znacznie łatwiejszą identyfikację wzmiankowanych już w średniowieczu przymiarków⁷⁴. Na planie separacyjnym z 1821 r. dwa fragmenty pola zostały oznaczone jako „die Zumäesser” (ryc. 4)⁷⁵. Podobnie jak w przywołanych wyżej Pakosławicach, mają one kształt trójkątnych klinów stanowiących zbytki z regularnego podziału pól na blokowe niwy. W przypadku Górcza w źródłach nie określono niestety wielkości owych nadmiarowych gruntów. Z dokumentu z 1278 r. wiadomo tylko, że dokonano pomiaru wsi i stwierdzono, że jej powierzchnia jest większa niż przyjęte wcześniej 28 łanów. Nadmiarowy areal sprzedany został gromadzie za 60 grzywien⁷⁶. Biorąc pod uwagę niewielką powierzchnię owych przymiarków (o czym niżej), była to kwota wysoka. W innych znanych przypadkach wykupu tego typu zbytków w XIII i XIV w. kosztowały one mniej więcej tyle, co zwykle łany kmiece⁷⁷. Na wycenę przymiarków w Górczu mógł wpłynąć fakt potraktowania ich jako wolnych od opłat na rzecz dominium, a także zrzeczenie się przez opata Wilhelma roszczenia do dokonania ponownego rozmierzenia wsi w przyszłości.

Podobnie jak Pakosławice, Górzec był regularną wsią niwową o polach podzielonych na prostokątne bloki. W centralnej części obrębu znajdowało się prostokątne siedlisko z nawsiem i dwoma blokami zagród umieszczonymi w dwóch regularnych rzędach. Regularność pól i zwartość granic może być argumentem za tym, że wieś nie przeszła większych transformacji. Z pomiaru jej powierzchni przeprowadzonego na podstawie planu separacyjnego z 1821 r.

⁷⁴ W źródłach także jako *Gorech*, *Goretz*, *Gorz*, *Gortz*, *Gurtsch*; Adamska D. 2019, s. 427.

⁷⁵ Plan separacyjny wsi Górzec; AP Wrocław, KGŚW, sygn. 82/192/0/4.9/35.

⁷⁶ Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 340.

⁷⁷ Por. Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998, 4, nr 299 (12 grz./łan); Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, nr 110 (7 grz./łan). Przegląd cen łanów dano w Tzschoppe G.A., Stenzel G.A. 1832, s. 149–150 (6–25 grz./łan, średnio ok. 13 grz./łan).

Ryc. 3. Rekonstruowany zasięg przymiarków we wsi Górzec:

1 — siedlisko wsi, 2 — rekonstruowane przymiarki (oprac. K. Fokt, M. Legut-Pintal na podstawie planu separacyjnego. Źródło: AP Wrocław, KGŚW, sygn. 82/192/0/4.9/35)

wynika, że w XIX w. liczyła ona nieco ponad 490 ha, co daje 29,18 łana flamandzkiego po 16,79 ha. Jeśli od wartości tej odjąć siedlisko zajmujące 0,8 łana, to na pola uprawne i przymiarki pozostaje 28,38 łana. Tymczasem powierzchnia przymiarków oznaczonych na mapie nazwami polnymi wynosi ok. 1,18 łana⁷⁸. Oznacza to, że cała wieś bez przymiarków liczy dokładnie 28 łanów, jednak — co ciekawe — wliczając w to nie tylko role, ale także niwę domową (siedlisko).

V. Podsumowanie

Ze względu na swoją genezę przymiarki/napłatki musiały być zjawiskiem częstym, jeśli nie powszechnym, w okresie rozmiarowania regularnych obrębów miast i wsi, nie tylko na Śląsku. Przymiarki zarówno obrębowe, jak i międzyobrębowe, mogły występować nie tylko wszędzie tam, gdzie wytyczano regularne niwy i łany, ale także wszędzie, gdzie dokonywano

⁷⁸ Mogłoby to ewentualnie sugerować, że powierzchnia obrębu zmniejszyła się nieznacznie między XIII a XIX w.

Ryc. 4. Fragment planu separacyjnego wsi Górzec z oznaczeniem nazwy polnej *die Zumässer*.
 Źródło: AP Wrocław, KGŚW, sygn. 82/192/0/4.9/35

rozgraniczeń miejscowości i przewłaszczeń działek pomiędzy obrębami. W XIII–XIV w. obserwować można zanik największych przymiarków zarówno międzyobróbowych, jak też położonych wewnątrz obrębów wiejskich, w miejscu których zakładano folwarki i inne osiedla wiejskie. Zjawisko to trwało zresztą do epoki nowożytnej i należy je rozważać jako element procesu optymalizacji gospodarczego użytkowania przestrzeni osadniczej. Z tej samej perspektywy spojrzeć można na los pozostałych napłątków śląskich, które albo pozostawały przy dominiach, stając się gruntami folwarcznymi, albo podlegały sprzedaży sołtysom i/lub gromadom bądź parcelacji między kmieci lub ogrodników.

Cechą rzutującą także na późniejszy status tych parcel była ich pierwotna przynależność dominialna. Nawet jeśli pan gruntowy wyzbywał się przymiarków, nadal nie wliczały się one, co do zasady, w poczet łańów czynszowych. Problem ten wymaga jednak dalszych studiów szczegółowych; w niniejszym szkicu postaraliśmy się jedynie przedstawić punkt wyjścia późniejszych procesów, którym było niekwestionowane prawo dominiów do przymiarków obróbowych, a władców terytorialnych do międzyobróbowych.

Próba lokalizacji przymiarków w przypadku wielu miejscowości, w których te dowodnie istniały, jest często niemożliwa ze względu na brak zachowanego materiału kartograficznego z okresu poprzedzającego przekształcenia wsi związane z reformami rolnymi XIX i XX w.⁷⁹ W odniesieniu do wsi, których dokumentacja kartograficzna zachowała się, identyfikacja konkretnych arealów jako przymiarków/napłątków także opiera się na założeniu, że w badanych miejscowościach nie doszło od czasu ich lokacji do większych zmian granic, a przemiany własnościowe mające miejsce od XIII do XIX w. nie wpłynęły na ogólną strukturę pól. Podjęte

⁷⁹ Szulc H. 1968, s. 34.

powyżej próby wskazują, że przynajmniej w niektórych przypadkach te generalne założenia sprawdzają się, jednak ekstrapolacja rezultatów studiów szczegółowych nie powinna następować automatycznie. Przypadki Pakosławic i Górcza dowodzą bowiem, że zasady rozmierzenia wsi stosowano elastycznie, np. czasem wliczając do łańców użytki zielone, a kiedy indziej nie. Szczególnie znamienne jest włączenie siedliska Górcza w obręb areалу wsi, będące może efektem dominialnej „kreatywnej księgowości” mającej na celu wymuszenia na kmieciach „okupu” za przymiarki.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AP Wrocław [Archiwum Państwowe we Wrocławiu], KGŚW [Komisja Generalna dla Śląska we Wrocławiu], sygn. 82/192/0/4.42/21; 82/192/0/4.9/35.

Źródła i opracowania publikowane

- Adamska Dagmara. 2019. *Wież — miasteczko — miasto. Średniowieczne osadnictwo w dorzeczu górnej i środkowej Olawy*, Łomianki.
- Brümmer Ulrich. 1892. *Das Vermessungsrecht (jus mensurationis)*, „Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde”, 57, s. 322–349.
- Burszta Józef. 1958. *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław.
- Cerman Markus. 2005. *Unterbäuerliche Schichten in ländlichen Gesellschaften des spätmittelalterlichen östlichen Mitteleuropa*, „Bohemia”, 46, 2, s. 373–401, <https://doi.org/10.18447/BoZ-2005-3036>
- Codex. 1954. *Codex Iuris Municipalis regni Bohemiae*, 4, 1, *Privilegia non Regalium civitatum provincialium Regni Bohemiae annorum 1232–1452*, red. A. Haas, Praha.
- Domański Józef. 1983. *Z problematyki badań zanikłych osad na Śląsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 31, 3, s. 317–333.
- Domański Józef. 1999. *Zaginione osady na Śląsku. Uwagi metodyczne*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 54, 1, s. 19–35.
- Dziewulski Władysław. 1963. *W sprawie nowego zarysu historii Śląska [...]*, „Przegląd Historyczny”, 54, 1, s. 93–107.
- Eistert Karl. 1931. *Die Schlesische Siedlungsformen-Forschung*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven”, Neue Folge, 7, 4, s. 420–458.
- Fokt Krzysztof, Klír Tomáš. 2024. *The right of re-measurement of settlements in the Middle Ages in the light of the legal practice of Bohemia and Silesia in the 13th and 14th centuries*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung”, 141 (w druku).
- Graus František. 1957. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, 2, *Od poloviny 13. století do roku 1419*, Praha.
- Golachowski Stefan. 1969. *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Wrocław–Opole.
- Historia. 1960. *Historia Śląska*, red. K. Maleczyński, 1, *Do roku 1763*, 1, *Do połowy XIV w.*, oprac. W. Hołubowicz, K. Maleczyński, Wrocław.
- Hoffmann Richard C. 1989. *Land, Liberties, and Lordship in a Late Medieval Countryside. Agrarian Structures and Change in the Duchy of Wrocław*, Philadelphia.
- Irgang Winfried. 2007. *Elemente der deutschen Sprache im Schlesischen Urkundenbuch*, [w:] Irgang Winfried, *Schlesien im Mittelalter. Siedlung — Kirche — Urkunden. Ausgewählte Aufsätze*, red. N. Kersken, J. Warmbrunn, Marburg, s. 481–494.
- Kaindl Raimund Friedrich. 1907. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, 1, *Geschichte der Deutschen in Galizien bis 1772*, Gotha.
- Kastner August. 1852. *Diplomata Nissensia antiquiora*, „Jahresbericht des Königlichen Katholischen Gymnasiums zu Neisse”, 1851/1852, s. 1–30.
- Kielczewska-Zaleska Maria. 1972. *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa.

- Kodeks. 1877. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* [...], 1, Poznań.
- Kozaczewski Tadeusz. 1994. *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, 29, Wrocław.
- Krause Walter. 1929. *Zu den Flurnamen: „Neue Welt”, „Überschar”, „Zbytki”, „Nomiarke” und „Naplacki”*, „Der Oberschlesier”, 11, 9, s. 634–636.
- Krause Walter. 1930. *Zur Flurnamenforschung*, „Der Oberschlesier”, 12, 5, s. 404–407.
- Landbuch. 1843. *Das Landbuch des Fürstenthums Breslau*, wyd. G.A. Stenzel, [w:] Uebersicht der Arbeiten und Veränderungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur im Jahre 1842, Breslau, s. 48–141.
- Landbuch. 2000–2007. *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, wyd. T. Jurek, 2–3, Poznań.
- Liber. 1889. *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. H. Markgraf, J.W. Schulte, Codex diplomaticus Silesiae, 14, Breslau.
- Moepert Adolf. 1935. *Die Ortsnamen des Kreises Neumarkt*, Breslau.
- Nowosielska-Sobel Joanna, Strauchold Grzegorz, Wiszewski Przemysław. [2015]. *Gmina Świerzawa. Atlas materiałów i źródeł historycznych*, Historia obok. Studia z dziejów lokalnych, 2, red. P. Wiszewski, Wrocław.
- Nowosielska-Sobel Joanna, Tyszkiewicz Jakub, Wiszewski Przemysław. 2019. *Między panem, opatem i... autostradą. Dzieje gminy Kostomłoty*, Historia obok. Studia z dziejów lokalnych, 12, red. P. Wiszewski, Wrocław.
- Regesta. 1892. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, 4, *Anorum 1333–1346*, wyd. J. Emler, Praha.
- Regesten. 1892–1925. *Regesten zur Schlesischen Geschichte*, 4–8, wyd. K. Wutke i in., Codex diplomaticus Silesiae, 16, 18, 22, 29–30, Breslau.
- Regesty. 1975–1992. *Regesty śląskie*, wyd. W. Korta, 1–5, Wrocław.
- Schlenger Herbert. 1930. *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für Erdkunde E. V. Geographischen Instituts der Universität Breslau, 10, Breslau.
- Schlesisches Urkundenbuch. 1963–1998. *Schlesisches Urkundenbuch*, 1–6, red. H. Appelt, J.J. Menzel, Köln.
- Słownik etymologiczny. 1997. *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, 8, red. S. Sochacka, Opole.
- Słownik staropolski. 1975. *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk i in., 7, 4 (44), Wrocław.
- Słownik XVI. 2009. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, 33, red. K. Wilczewska, L. Woronczakowa, Warszawa.
- Stamm Edward. 1936. *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków.
- Szewczyk Janina. 1968. *Włoka — pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk. Prace Geograficzne, 67, Warszawa.
- Szulc Halina. 1968. *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk. Prace Geograficzne, 66, Warszawa.
- Szulc Halina. 1988. *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk. Prace Geograficzne, 149, Wrocław.
- Szulc Halina. 1995. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk. Prace Geograficzne, 163, Wrocław.
- Szurowa Bogumiła. 1998. *Zmiany układu przestrzennego wsi kieleckiej od XIII do połowy XX wieku*, Kielce.
- Świechowski Zygmunt. 2009. *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa.
- Tzschoppe Gustav Adolf, Stenzel Gustav Adolf. 1832. *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung Deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg.
- Urkunden. 1857. *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, wyd. W. Wattenbach, Codex diplomaticus Silesiae, 1, Breslau.
- Urkunden. 1859. *Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, wyd. W. Wattenbach, Codex diplomaticus Silesiae, 2, Breslau.

- Urkunden. 1863. *Urkunden Schlesischer Dörfer, zur Geschichte der ländlichen Verhältnisse und der Flureintheilung insbesondere*, wyd. A. Meitzen, Codex diplomaticus Silesiae, 4, Breslau.
- Urkundenbuch Liegnitz. 1866. *Urkunden-Buch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, wyd. F.W. Schirmacher, Liegnitz.
- Urkundensammlung Oels. 1883. *Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie*, wyd. W. Haeusler, Breslau.
- Wiszewski Przemysław. 2015. *Świat na pograniczu. Dzieje Lubawki i okolic do 1810 r.*, Wrocław.
- Zagożdżon Antoni. 1988. *Sieć osadnicza, zmienność i trwałość. Prawdliwość i logika a przypadkowość przemian dawnych i współczesnych*, [w:] *Procesy urbanizacji i przekształcenia miast w Polsce*, red. B. Jałowicki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska, Wrocław, s. 57–74.
- Zbiór. 1962. *Zbiór dokumentów małopolskich*, 1, oprac. S. Kuraś, Wrocław.